

Een gemeenschap van rammellende cohesie

Enkele aantekeningen bij sociale cohesie, cultuur, identiteit en democratie

Sociale cohesie op basis van identiteit gaat altijd samen met wij-zij-denken, met alle negatieve gevolgen van dien. In plaats van op zoek te gaan naar een gedeelde culturele identiteit, kan een vruchtbaar cultuurbeleid beter het immer bijstellen van het collectieve zelfbeeld stimuleren.

Pas wanneer sociale cohesie niet (meer) bestaat wordt zij als een probleem ervaren. Traditioneel wijzen sociologen naar de industriële revolutie, wanneer voor het eerst een ervaring van sociale ontbinding opduikt. Niet toevallig ontstaat net dan de sociologie. De transformatie van een *Gemeinschaft* naar een *Gesellschaft* loopt parallel met een massale exodus van het platteland naar de stad (Clausen et al. 2019). Op zoek naar werk, welvaart en geluk rukt het individu zich los uit de traditionele familieband en de rurale gemeenschap om in de anonimiteit van fabriek en verstedelijkt gebied op te lossen. Stadslucht maakt vrij, maar ook eenzaam.

Kortom, dergelijke transformaties verlopen nooit probleemloos. 'Wie ben ik en wat doe ik hier?', moet de eenzame gelukzoeker zich hebben afgevraagd toen die voor het eerst

de bevreemdende stadslucht opsnoef of op de werkvloer met het helse lawaai van al even bevreemdende machines werd geconfronteerd. Wellicht stellen vandaag vluchtelingen, immigranten en transmigranten zich al dolend door Europa soortgelijke vragen. Maar het zijn evengoed de existentiële vragen die bij ieder opgroeiend kind terugkomen wanneer het zich over de levensstijl en routines van zijn ouders begint te verbazen. Pas wanneer we uit onze vertrouwde omgeving worden gerukt, sociale banden niet meer als vanzelfsprekend beschouwen of een vriendschap breekt, stellen we die onvermijdelijke vraag: ‘Wie ben ik?’

Die bekommernis heeft dus steeds te maken met een ervaring van verlies, het gevoel dat men iets, iemand of een vertrouwde omgeving heeft achtergelaten of met het feit dat men een nieuw iemand ontmoet en in een onwennige situatie terechtkomt. Het is pas in zo’n ervaring van verandering dat cultuur wordt geboren. Wanneer relaties niet meer als natuurlijk aanvoelen worden ze voor een eerste keer als cultuur begrepen en dringt zich de vraag naar de zin van die relatie op. En zingeving is nu eenmaal de corebusiness van cultuur (Gielen et al. 2014). Cultuur in antropologische zin is een vat vol tekens dat we inzetten om onszelf en onze omgeving te betekenen of zin te geven. Dat zingevingsvraagstuk popt nu pas op wanneer zich een verschuiving in sociale relaties voordoet. Zo is ook de notie sociale cohesie een cultuurproduct dat pas opdook zodra die cohesie niet meer als natuurlijk werd ervaren. Dat is het verband tussen cultuur en het sociale: wanneer er scheurtjes in het laatste komen dringt zich de nood aan zingeving op.

De notie sociale cohesie dook pas op zodra die cohesie niet meer als natuurlijk werd ervaren

Cultuur en identiteit

Een soortgelijk fenomeen zien we in de 19de eeuw opduiken bij het ontluiken van natiestaten. Pas wanneer de vraag rijst wat een staat bijeenhoudt, wat bewoners aan een relatief arbitraire geopolitieke lap grond bindt, duikt het natienarratief op. Een rationele staatsorganisatie mist volgens Maffesoli (1996) namelijk emotionele warmte en daarmee ook legitimiteit. De organisatie en nationale regulatie van bestuur, belastingen, wegnettenwerken et cetera kunnen slechts op de steun van onderdanen rekenen wanneer die zich daar ook emotioneel bij betrokken voelen, wanneer ze zich met een staat kunnen identificeren. Instituties zoals onderwijsinstellingen, bibliotheken en theaters worden daarom niet alleen ingezet om eenzelfde nationale taal te verbreiden, ze dienen ook om de nationale trots aan te wakkeren. Nationale opera’s, theaters, musea en sportploegen bouwen zodoende aan een ideële sociale cohesie binnen de geopolitieke grenzen van een staat. Cultuur moet de ietwat droge staatsbureaucratie een ziel geven. Een van de grondleggers van de sociologie, Durkheim, noemde nationalisme daarom een ‘gesecculariseerde religie’ (Durkheim 1912). Daarbij vormen cultuurtempels de nieuwe gebedshuizen van weleer. Cultuur laadt een rationele staatsstructuur op met affecten en andere gevoelens van ‘behoren’. Die moet sociale cohesieproblemen, zoals de ongelijkheden tussen arm en rijk, platteland en stad of verschillende religieuze overtuigingen en levensbeschouwingen gladstrijken. Het opdringen van eenzelfde taal, een coherent en causaal historisch verhaal inclusief cultuurcanon dient om een gevoel van eenheid en gedeelde identiteit (identitas betekent gelijkenis) te ensceneren.

Daarmee belanden we bij het verband tussen cultuur en identiteit. Ook vandaag nog worden kunstenaars opgeroepen om een ietwat gezichtsloze wijk via een cultureel teken – veelal een kunstwerk of een uniform design – enige identiteit te verstrekken. Of communitykunstenaars wordt gevraagd om een sociaal weefsel te herstellen, juist door symbolen te delen – bijvoorbeeld door samen theater te spelen of in een koor te zingen. Het delen van dezelfde symbolen genereert inderdaad een homogene identiteit, die op haar beurt een wij-gevoel opwekt, of wat Otte ‘bindende sociale cohesie’ noemt (2019). →

Probleem is echter dat een dergelijke cohesie op basis van gelijkenis of identificatie en dus identiteit niet anders kan dan door een niet identiek 'zij' uit te sluiten. Identiteit wordt immers altijd opgebouwd dankzij de distinctie van andere identiteiten (Bourdieu 1979). Dat onderscheid wordt veelal op een normatieve en negatieve manier gemaakt, zo leert Vandenbroeck (1987). Hij noemt dat 'negatieve zelf-definiëring'. Men definieert zijn eigen identiteit door een ander negatieve eigenschappen toe te schrijven om vervolgens van zichzelf een omgekeerd en positief beeld op te hangen. Sociale cohesie op basis van identiteit komt dus niet alleen tot stand in een onderscheid tussen wij en de ander, maar ook tussen een beter 'wij' versus een slechter of minderwaardig 'zij'. Op z'n minst ervaart men de eigen waarden en normen voor zichzelf beter of passender dan die van de ander.

Echter, hoe negatief of anders men de ander ook afschildert om zijn eigen identiteit te bevestigen, de referentie aan de ander blijft altijd in de eigen identiteit verankerd. Kortom, sociale cohesie die steunt op identiteit maakt zichzelf iets wijs. Ze verdringt of verhult op zijn minst haar interne verdeeldheid en alterniteit. Toch teert hier tegenwoordig zowat ieder inburgeringsbeleid op. 'U kunt pas van onze welvaart genieten wanneer u onze waarden en normen onderschrijft.' Kortom, 'u' moet 'ons' worden waarmee integratie de facto met assimilatie samenvalt. Sociale cohesie op identiteit bouwen leidt onvermijdelijk tot eigenaardige paradoxen. Dat brengt ons tot de vraag of cohesie ook op andere gronden kan worden opgebouwd.

Sociale cohesie op identiteit bouwen leidt onvermijdelijk tot eigenaardige paradoxen

Identiteit en democratie

Binnen een representatieve democratie moeten gedeelde cultuursymbolen de eenheid en identiteit van de natie representeren. Eens gekozen bepalen politici bijgestaan door een korps van ambtenaren en experts welke deze symbolen zijn, wat de culturele canon is en hoe die aan de man moet worden gebracht. De tekens die deze culturele identiteit moeten dienen worden dus alles behalve democratisch verkozen. Met de idee dat 'de postbode naar Bach moet kunnen luisteren', wordt immers van het begin van de 20ste eeuw burgercultuur top-down gedistribueerd. Dat maakt dat de identiteit van de natie er een is die vooral de blanke liberale burgerman past. Maar een tweede bestuursmodel, dat vanaf de jaren zestig opgang maakte, met name de deliberatieve democratie, gaat evengoed uit van een *trickle down*-principe. Binnen zo'n model probeert men via onderhandeling (over onder andere normen en waarden) een gedeelde consensus over cultuursymbolen te bekomen om zodoende toch weer bij een relatief homogene identiteit te landen. Democratisering van onderwijs en cultuurstellingen moet de toegang tot dit debat zo inclusief mogelijk maken. Echter, een dergelijke consensus bouwt evengoed op uitsluitingsmechanismen. Wie geschoold is, mondig en met de juiste argumenten weet te overtuigen, kneedt nu eenmaal gemakkelijker de culturele consensus dan wie dat niet is en kan. Dat resulteert in een 'bepolderde' culturele middelmaat, een identiteit die vooral bij een witte middenklasse kan beklijven omdat daarbij niet de elite of excentrieke kunstenaar, maar de leraar of kunsteducator de maat aangeeft (Bourdieu 1979).

Consensusmodellen neigen ertoe de scherpe kantjes af te ronden. Op het cultuurdomein vervangen ze kunst door creativiteit en transgressie door innovatie. Ze drijven daarmee cultuurproductie naar het bemiddelde midden. Bourdieu wees er al op dat een dergelijke middelpuntzoekende kracht evengoed culturen uitsluit, met name die van lagere sociale klassen én die van de hoogste regionen (Bourdieu 1979). Die twee maatschappelijke categorieën zouden veel minder (dan de middenklasse) moeite hebben met transgressie of grensoverschrijdend gedrag. Voor werkelijke culturele vernieuwing moet dan ook in de eerste plaats naar hen

gekeken worden. Zoals bekend houdt de kunstenaar niet van consensus. ‘Compromisloos’ geldt nog steeds als een kwaliteitslabel binnen actuele kunstkringen. Om geheel andere redenen weet zowel de lagere klasser als de migrant evengoed weinig met een deliberatief democratisch model aan te vangen. Hun ontbreekt namelijk vaak scholing, soms gewoonweg de ‘correcte taal’, maar vooral de nodige tijd om te debatteren. Zij bedienen zich dan ook dikwijls van geheel andere middelen om hun democratische eisen kracht bij te zetten. Net zoals vele kunstenaars drukken ze zichzelf niet uit in woorden en goed overdachte argumenten, maar in doen. Geen gebabbel, maar *performance* of handelen bepaalt hun democratische daad. Samen werken, dansen of zingen, maar soms ook schreeuwen en gewelddadig ageren tekent de roep om erkenning van deze groep. Ieder civiel handelen start met emotie (Castells 2015; Gielen et al. 2017), die naast woorden vooral andere kanalen zoekt om zich zichtbaar te maken en te doen gelden. Identiteit-van-onderuit komt met andere woorden in een cultureel gebroed tot stand, in een eindeloos gewemel en irrationeel gewoeker van tekens die nog geen heldere of vaststaande betekenis hebben verworven, van gedoe waarvoor nog geen woorden zijn gevonden. Een democratisch model dat dit gewoeker weet te kanaliseren noemt Mouffe (2013) agonistisch. Dat is een bestuur dat niet steunt op verkiezingen noch op consensus, maar op dissensus. Wat de cohesie hier toont zijn niet gedeelde waarden en normen of een gemeenschappelijke identiteit, maar de blijvende strijd voor die identiteit. En het is juist dat wat kunstenaars met subalterne culturen delen. De eersten breken met hun eigenzinnige artistieke daden, de tweeden met gewoonweg hun bevreemdende aanwezigheid iedere culturele eigenheid of identiteit open. Een cultuurbeleid dat werkelijk sociale cohesie wil, investeert dan ook het best niet in een historische canon en een gedeelde culturele identiteit, maar in het voortdurend bijstellen van zo’n collectief zelfbeeld. Het biedt de mogelijkheid dat mensen kunnen laten zien en voelen dat achter een identiteit altijd een machtsstrijd tussen vele identiteiten schuilgaat en dat een gemeenschap niet meer is dan een van rammelende sociale cohesie. Kortom, zo’n beleid lokt voortdurend de ander in onszelf uit de kast. ●

Literatuur

- Bourdieu, P. (1979) *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Londen: Routledge (herdr. 1984).
- Castells, M. (2015) *Networks of outrage and hope: social movements in the internet age*. Cambridge: Polity Press.
- Clausen, B. en D. Haselbach (1887) *Ferdinand Tönnies: Gesamtausgabe: Band 2: Gemeinschaft und Gesellschaft 1880-1935*. Berlijn/Boston: de Gruyter (herdr. 2019).
- Durkheim, E. (1912) *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie*. Parijs: Quandriges Presses Universitaires de France (herdr. 1985).
- Gielen, P. (et al.) (2014) *De waarde van cultuur*. Brussel: Socius.
- Gielen, P. en T. Lijster (2017) ‘The civil potency of a singular experience: on the role of cultural organizations in transnational civil undertakings’. In: *The art of civil action: political space and cultural dissent*. Amsterdam: Valiz, 39-63.
- Maffesoli, M. (1996) *The time of the tribes: the decline of individualism in mass society*. Londen: Sage.
- Mouffe, C. (2013) *Agonistics: thinking the world politically*. Londen, New York: Verso.
- Otte, H. (2019) ‘Bonding or bridging? On art participation and social cohesion in a rural region of the Netherlands’. In: *Poetics: journal of empirical research on culture, the media and the arts*, Vol. 76.
- Vandenbroeck, P. (1987) *Beeld van de andere, vertoog over het zelf: over wilden en narren, boeren en bedelaars*. Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

Pascal Gielen
is hoogleraar
cultuursociologie,
Universiteit
Antwerpen